

Platform Groen Erfgoed – Landschap in de aanval

Op 1 oktober 2014 te Amersfoort

Inleiding door Annemarie van Leeuwen, dagvoorzitter. Niet alle kunst- en tuinhistorie hebben intensief te maken met defensie-landschappen. Toch laat zelfs de directe woonomgeving al verrassend veel sporen van aanval en verdediging zien; van eeuwenoud tot recent. Van kastelen tot wallen en tankgrachten, met erbij horende beplantingen of juist het verwijderen ervan. Relicten die pas opvallen als we er meer van weten en die het verdienen gezien te worden.

Kees van Dam - Het militaire landschap in vogelvlucht

Wat we in het landschap tegenkomen zijn vooral resten van verdediging en niet zozeer van aanval. Die verdediging markeert een grens en water speelt daarbij in Nederland vaak een praktische rol. Een rudimentair overzicht:

0-400	Archeologische resten van de Romeinse Limes
800-1100	Walburchten, grenswallen, landwerken
1050-1550	Kastelen, mottekastelen, woontorens
10e-16e eeuw	Stadsmuren, torens en poorten
16e-18e eeuw	Vestingwerken met bastions
16e-20e eeuw	Verdedigingslinies, schansen en forten: Nederland linieland
20e eeuw	Verspreide veldwerken

Om een overzicht te kunnen geven van de Nederlandse verdedigingswerken zijn tien ontwikkelingen uitgekozen; van 10 naar 1 met een toenemende impact op het landschap. Daarna volgt een doorzicht naar de huidige omgang met dit erfgoed.

10. Op nummer 10 staat het Ontzet tijdens de 80-jarige oorlog. De omsingeling van steden, met als voorbeeld Den Bosch (1629), zorgden voor kilometers ringdijken. Enorme hoeveelheden water werd omgeleid en weggepompt met behulp van onder andere rosmolens. Bij Groenlo, Grol (1627) zijn nog archeologische resten zichtbaar vanaf de luchtfoto.

9. Status en wetgeving uit de 19de en 20ste eeuw laten hun sporen na. De Kringenwet (vanaf 1853) garandeerde vrij schootsveld om de vesting. Hierdoor was uitbreiding van de stad beperkt mogelijk, ontstond een eigen (houten) architectuur en werd er veel gesloopt. Pas in 1951 werd de Kringenwet opgeschort en in 1963 opgeheven waarna steden vrij konden uitbreiden. Deze fasen zijn nog altijd goed af te lezen in de steden als Utrecht.

8. Nieuwe accessen: nieuwe doorsnijdingen van de verdedigingswerken met bijbehorende beschermingsmaatregelen vanwege toegenomen mobiliteit zoals de spoorlijnen in de periode 1840-1940. Kazematten werden geplaatst bij bruggen en snelwegen. Ook de afsluitdijk (1931) betekende een nieuwe toegang die aan beide zijden beschermd moest worden. De sluizen zijn verdedigd vanwege hun rol in de planning van inundaties via het IJsselmeer. Het Amsterdam-Rijnkanaal (1934) kreeg een 'ploffsluis' ter compensatie van het 'lek' in het inundatieveld.

7. Mobilisatie voor WO I en WO II zorgde voor extra veldwerken, gebouwd ter bescherming van manschappen en geschut. Nieuwe stellingen (1938-1940) waren IJssel-Maaslinie, Grebbelinie, Peel-raamstelling. In totaal zijn er meer dan 1800 betonnen veldwerken, vaak in een rij staand, gebouwd.

6. Stelling van Amsterdam (1874-1914) is een ingenieus ontworpen stelling van 135 km lengte met ruim 36 forten. Compleet en gedetailleerd ontworpen door de genie, van bakkerij tot latrine.

5. De Koude oorlog (ca. 1949-1991) betekende onder meer de aanleg van Amerikaanse verblijven bij vliegvelden en de aanleg van de IJsselinie (o.a. de verlegging van waterafvoer langs IJssel). De BB

(Bescherming Bevolking) zorgde voor voorzieningen en schuilplaatsen. Een mobilisatiecomplex of MOB-complex is een omheind terrein met militaire gebouwen zoals munitiebunkers en brandstof-opslagplaatsen en bijbehorende infrastructuur voor een snelle mobilisatie van reservisten bij een inval van de Sovjet- Unie.

4. Duitse betonbouw in WOII zoals de Atlantikwall en bij vliegvelden, ca. 23.000 bunkers. Maar ook de aanleg van tankgrachten was ingrijpend. In Den Haag zijn voor 5,5km tankgracht 30.000 huizen gesloopt.

3. Kazernes en oefenterreinen, vanaf 1818, voor opleiding en als uitvalsbasis voor het leger. In 2003 was er ruim 27.000 ha in gebruik als militair terrein. Vaak aangelegd bij of in steden en op woeste gronden, zand.

2. De nieuwe Hollandse Waterlinie (1815-1940), een samenhangend en geomorfologisch ingepast stelsel van ruim 85 kilometer. De linie werd voortdurend aangepast vanwege vernieuwde infrastructuur en techniek.

1. Het verdedigingswerk met de grootste impact op het landschap: de vestingsteden. De meer dan 70 gebastioneerde steden van de 16de tot 18de eeuw op strategische plekken langs bijvoorbeeld rivier en kust. De vorm en omvang van die steden bleef zich uiteraard ontwikkelen. In de 19de eeuw verschenen er op grote schaal plantsoenen voor wandeling op de wallen.

Tekenen van verdediging kom je overal in het landschap tegen, en zijn ook nooit los te zien van het landschap. De laatste 15 jaar, na de Koude Oorlog en met een toenemend verval, zien we een hernieuwde belangstelling. Ook exemplarisch is het herontwikkelingsproject 'Verkocht wegens vrede ' waarbij gebieden aan de Ecologische Hoofdstructuur werden toegevoegd.

Voorbeelden van de denkrichtingen voor omgang met militair erfgoed zijn: Restauratie en bescherming zoals de Stelling van Amsterdam (nog 80% aanwezig) en fort Rammekens.

Herbestemming en herinterpretatie zoals het Werk op 't Spoel bij Culemborg. En vrijere vormen zoals inspiratie (Haverleij) en reconstructie (Heusden en Bourtange).

Reconstructie lijkt bij dit type erfgoed veel voor te komen. Mogelijke verklaringen daarvoor zijn het spannende verhaal dat aanslaat bij een brede doelgroep, de eenvoudig uit te leggen relatie tussen vorm (ruimtelijkheid) en functie en de grote hoeveelheid beschikbare historische informatie.

Het militaire erfgoed gaat een ontwikkelingsgerichte toekomst tegemoet met name als structuur voor recreatieve voorzieningen.

Michiel Purmer - Het beheren van groen militair erfgoed, praktijkvoorbeelden bij Natuurmonumenten

J.P. Thijsse wandelde tijdens de mobilisatie langs de Vecht om aantekeningen te maken voor het Verkade album 'De Vecht' (1915). Thijsse werd aangehouden, moest mee naar het politiebureau en beloven om geen (aan-)tekeningen meer te maken van de aanwezige forten. Natuurschoon en erfgoed zijn nu echter vaak nauw verbonden.

Natuurmonumenten beheert een scala aan verdedigingswerken. Sinds een decennium krijgt het erfgoed bij Natuurmonumenten meer aandacht en is er een beleidsnota. Enkele voorbeelden met het daarbij opmerkingen over het beheer.

Schansen en aardwerken: Uit de periode 1580-1800 zijn de Mookerschans, de Heumense Schans, Buuserschans en Sterreschans bij Bakkeveen. Het maaibeheer en de toegankelijkheid van deze terreinen zijn altijd onderwerp van discussie. Natuurwaarden, toegankelijkheid en cultuurwaarden worden telkens tegen elkaar afgewogen. Het beheer bestaat hier vooral uit maaien en het behouden van het profiel. Schansen zijn niet altijd makkelijk toegankelijk voor de maaimachines.

Kalix Berna bij Oosterhout is een oefenterrein uit de 18de eeuw met heuvels als kogelvangsers. Die geschiedenis is plaatselijk zichtbaar gemaakt. Dat leidt soms tot onbedoelde gevolgen: een kaal gemaakte kogelvangsers werd al snel door mountainbikers in gebruik genomen.

In het Bergherbos (Gld.) werden in het kader van het Interregproject 'Speuren naar bosgeschiedenis' de Duitse loopgraven uit WOII beter zichtbaar gemaakt door het verwijderen van begroeiing. Delen

van de loopgraaf zijn gereconstrueerd en toegankelijk gemaakt. Dit kreeg erg veel aandacht van media en bezoekers. Op andere delen zijn de aanwezige sfeer, natuur en relictten behouden.

Forten: voorbeelden van 'losse' forten zijn Fort Sint Pieter, Fort Ellewoutsdijk, en daarnaast heeft Natuurmonumenten forten in de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Belangrijk aandachtspunt bij het beheer van het groen rond de forten is de muurvegetatie. Vaak zijn er in archieven gedetailleerde historische beplantingsplannen en –bestekken bewaard gebleven. Daarbij is er een verschil tussen de oudere beplantingsprincipes van de Hollandse Waterlinies en jongere zoals de Stelling van Amsterdam, en zijn er tussenvormen. Er waren 'Standaard' beplantingsprincipes, maar toch werden ze overal anders, als maatwerk, uitgevoerd. Onderzoek naar de specifieke locatie is dus altijd nodig.

Standaard aan de voorkant was bijvoorbeeld de camouflage van vuurmonden en geschuts-emplacementen op het fort door middel van hoge bomen aan voor- en zijfronten. Net als het vasthouden van het talud van de fortgracht door middel van bijvoorbeeld wilgen.

Begin twintigste eeuw veranderen beplantingsmethoden (na nieuwe inzichten Stelling van Amsterdam, 1901). De nadruk komt te liggen op camouflage van de werken door meer hoge bomen op en achter het fort, barrières van meidoornhagen en rijen hakhout voor extra barrières, timmerhout en brandhout.

Relicten van die historische beplanting zijn nog aanwezig. De beheeropgave ligt in het herstel van de historische beplanting samen met ontwikkeling natuurwaarde. Wat je daarvoor nodig hebt is inzicht in historische beplanting per fort d.m.v. archiefonderzoek. Dan kun je een beplantingsplan op maat maken om de historische karakteristiek per fort te versterken.

Voorbeelden:

Fort bij Spijkerboor, de aanleg van de beplanting stamt uit 1891. Maar in 1894 zijn delen verdwenen doordat de aardwerken werden gewijzigd. De beplanting bestond uit een rij schietwilgen rondom en een dubbele rij iepen aan de keelzijde als achtergrond. In het herstelplan is het gat in de bomenrij aan frontzijde als eigen(aardig)heid van dit fort bewaard.

Fort Kijkuit bood mogelijkheden voor herbestemming, terwijl Ruïnefort Hinderdam meer aanleiding bood om als stiltegebied in de drukke Vechtzone te fungeren en geen restauratie uit te voeren.

Jong militair erfgoed: Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de duinen afgesloten voor natuurbeheerders. Toen de beheerder er na de oorlog weer in mocht bleek er, afgezien van de bunkers, veel puin en ander afval te liggen. De overgebleven bunkers kwamen in de loop der tijd om de belangstelling als verblijfplaats voor vleermuizen. Op het beton groeien inmiddels ook mosvegetaties. Restanten in het groene duinlandschap zijn betonnen wegen, tankgrachten, weg- en tankversperringen. In de bunkers kunnen schilderingen en oude graffiti aanwezig zijn. Sommige bunkers lijden onder vandalisme of roestend ijzer in het beton. In de toekomst zal de vraag ontstaan wanneer en welke objecten voor restauratie in aanmerking komen.

Vragen: opmerking uit de zaal met betrekking tot het archiefonderzoek. Veel van de gemaakte tekeningen m.b.t. schansen en beplantingen werden niet uitgevoerd: toets de tekeningen dus altijd aan latere perioden en veldonderzoek.

Speakerscorner:

- Voorzitter van de Vakgroep Groen erfgoed Eric Blok vraagt aanwezigen zich aan te sluiten bij de vakgroep: <http://vakgroepgroenerfgoed.nl/nieuws/>

- Natascha Lensvelt (RCE) heeft een leestip: "Beplantingen op Verdedigingswerken, geschiedenis, beheer en praktijkvoorbeelden", door o.a. Martijn Boosten, 2012, <https://secure.matrijs.com/Beplantingen-op-verdedigingswerken.html>

- Op Fort Vechten wordt het Waterliniemuseum ontwikkeld; geplande openingsdatum is eind april 2015. <http://www.fortvechten.nl/waterliniemuseum/laatste-nieuws/>

- Ad van der Zee van Erfgoedhuis Zuid-Holland. In de provincie Zuid-Holland is de Atlantikwall aangewezen als zogeheten erfgoedlijn. Erfgoedinstellingen én natuurbeheerorganisaties gaan de

komende jaren nauw samenwerken om het erfgoed van de Atlantikwall beter bekend en toegankelijk te maken voor een breed publiek, met aandacht voor zowel natuur als erfgoed. Het Erfgoedhuis Zuid-Holland spant zich in om producten te ontwikkelen en publicaties te stimuleren zoals de overzichtskaart met 41 bezoekbare locaties. De papieren kaart is ook elektronisch beschikbaar via een link op: <http://geschiedenisvanzuidholland.nl/nieuws/atlantikwall-zuid-holland-op-de-kaart-gezet>

Meer nieuws over de Atlantikwall in Zuid-Holland op www.atlantikwall-zh.nl

Henk Hoogeveen - Omstreden erfgoed uit Tweede Wereldoorlog en Koude Oorlog

Henk Hoogeveen studeerde in 2013 af aan de VU (<http://henkhoogeveen.nu/wp-content/uploads/Masterscriptie-Henk-Hoogeveen-VU.pdf>) op de omgang met 'dadererfgoed' op landgoederen. Daarbij heeft hij onder andere gekeken naar landgoed Avegoor in Ellecom en Park Toorenvliedt bij Middelburg. Docenten waren niet direct enthousiast over deze onderwerpskeuze; het was geen typisch 'buitenplaatsenonderwerp'. Na afronding bleek er juist veel interesse. Aanleiding voor de onderwerpskeuze waren het taboe dat de sporthal uit WOII op landgoed Avegoor aankleeft: je mag het eigenlijk niet mooi vinden, terwijl het een prachtig gebouw is. Kunstenaar Armando introduceerde het begrip 'schuldig landschap': de bomen hebben alles zien gebeuren, maar stonden en staan er onverschillig toe te kijken. Vreselijke gebeurtenissen en de schoonheid van die bomen; een verraderlijke schoonheid.

Maar ook het rapport van de Nederlandse Kastelenstichting over oorlogsschade aan Nederlandse kastelen, waaruit blijkt dat zo'n 80% van de buitens gevorderd was door de Duitse bezetter, bood aanleiding.

De bezetter bracht bouwwerken aan zoals bunkers en munitieopslag in de parkbossen en voerde wijzigingen door zoals de aanleg schietbanen, het schilderen van bestaande gebouwen in camouflagekleuren, het planten van bomen in de weilanden om het landen van vliegtuigen te verhinderen, etc.. Pas in 1956 waren buitenplaatsen aan de beurt bij de herstelbetalingen voor restauraties.

Hedendaagse overheids subsidies (zoals de Europese) stellen vaak als een de voorwaarden dat er 'iets' gedaan moet worden met WOII. Vaak betekent dit het zichtbaar maken ervan. Interessant bij die tendens van het zichtbaar maken is, is dat de objecten veelal gemaakt waren om níet zichtbaar te zijn. Voor sommige gebruikers van het (groene) erfgoed is het zichtbaar maken van het dadererfgoed nog omstreden. Aan de andere kant, op het moment dat het vervalt, is er de kritiek dat de pijnlijke gebeurtenissen geen erkenning krijgen. Het is dus niet makkelijk om iedereen tegemoet te komen.

Buitenplaats Toorenvliedt was sinds voor WOII deels de buitenplaats van Mary Schorer en haar man historicus Johan Huizinga. De familie Schorer vertrok in de oorlog maar de tuinbaas bleef achter en berichtte jonkheer Schorer regelmatig per brief over de wijzigingen aan huis en park door de Duitsers. De correspondentie is bewaard gebleven. Toorenvliedt wordt een hoofdkwartier van de Atlantikwall. Een enorm aantal bunkers wordt in het park gebouwd voor manschappen en opslag. In oktober 1944 worden de zeedijken gebombardeerd door de geallieerden en na een paar dagen staat het water op Toorenvliedt in de salons. Het park wordt een kale vlakte met bunkers. De tuinbaas woont op de nog droge 1^e verdieping.

Ontwerper C.P. Broerse (bekend van de heemparken in Amstelveen) wordt ingezet om Walcheren na de oorlog opnieuw te beplanten. Toorenvliedt wordt verkocht aan de gemeente. Het blijkt te duur en gevaarlijk om de bunkers te slopen (voor een nieuwe woonwijk). Broerse ontwerpt daarom een nieuw park waarbij de opdracht luidt de bunkers in beplanting te verbergen. De bunkers vormen zo de leidraad voor het nieuwe park, zoals te zien is op de luchtfoto's uit de jaren '50. Broerse vertelde in een interview in 1990 dat er geen tijd was om onderzoek te doen naar het (Zocher) park.

In onze eeuw waren er opnieuw aanleidingen voor wijzigingen in het park zoals een verbinding naar een nieuwe woonwijk. Ook hier was de opgave 'iets' met de bunkers te doen. Bewoners bleken geen voorstanders van het blootleggen van de bunkers. In het ontwerp door Copijn zijn alle bunkers echter

wel vrijgesteld van beplanting. De bunkers zijn nadrukkelijk opgenomen in de wandeling en in de educatieve bunkerroute met speeltoestellen.

Het ontwerp van Broerse, de tijdlaag van het 'wegstoppen' van de bunkers, is daarmee genegeerd. De tijdlaag van de Tweede Wereldoorlog, die hoewel zeer ingrijpend, een korte tijd in de geschiedenis van de buitenplaats beslaat, is uitvergroet. Vanuit de zaal wordt gereageerd dat een andere oplossing zou zijn geweest om sommige bunkers wel, en andere niet in het zicht te brengen.

Op landgoed Avegoor in Ellecom (gemeente Rheden) staat een sporthal die tijdens WOII werd gebouwd voor de SS die daar een opleidingskamp gevestigd had. Na de oorlog werd dit gebouw, dat nu in slechte staat verkeert, een vakantiecamp voor de Nederlandse jeugd. Na de oorlog heeft dit gebouw bij veel mensen mooie herinneringen aan zonnige zomers opgeleverd. Dit toont dat het loont om het erfgoed uit de oorlog ook in de context van de andere tijdlagen, ervoor en erna, te onderzoeken en te waarderen. De tijd heeft niet stilgestaan sinds de oorlog.

Ben Kuipers - Groen militair erfgoed in de Vastgoedportefeuille van het Rijk

Ben Kuipers werkt als landschapsarchitect bij het Atelier Rijksbouwmeester van het Rijksvastgoedbedrijf (voorheen Rijksgebouwendienst) dat het beheer heeft over alle veel rijksvastgoed, waaronder de terreinen en gebouwen van Defensie. Kuipers vraagt zich af wat de leidraad is geweest bij beheer, herstel of afstoten van het vastgoed: diende ideologie, wetenschap of de markt als kompas?

De afgelopen decennia raakten terreinen en gebouwen, waaronder die met een met een militaire functie in onbruik, en waren ontoegankelijk. Daarna volgde veelal afstoten naar Domeinen en verkoop.

Militair vastgoed is vanouds van het Rijk, of - voor 1806 - van landadel, gewesten en steden. De houding tegenover dit erfgoed wordt getoond aan de hand van een aantal casussen.

De ruïne van Strijen, gemeente Oosterhout. Als Huijs Strijen al genoemd in de dertiende eeuw, bestond in de 17de eeuw uit een burcht, voorburcht met poorten en drie omgrachtingen. In de zeventiende eeuw is het ruïneus en wordt het materiaal in de omgeving hergebruikt. Een deel van de zogenoemde Slotbossetoren bleef over. Het eerste voorbeeld van een bewust tot ruïne maken en in stand houden van een monument? Ook nu nog is een deel van die toren bewaard. De omgeving sluit qua beleving echter niet meer aan op de ruïne; deze bestaat uit een snelweg, sportvelden en een nieuwbouwwijk. In 2009 is overwogen om een deel te reconstrueren (naar situatie 1656). Dit is niet uitgevoerd. Het Rijk ziet het niet meer als haar taak monumenten met louter een erfgoedfunctie in eigendom te houden. Daarom staat ook de Ruïne van Strijen op de lijst van 34 monumenten die het rijk wil afstoten.

Het Muiderslot, in oorsprong een oude waterburcht en later toegevoegd aan de linies, werd in 1825 aangeboden als bouw materiaal. Na protest van burgers werd het aanbod ingetrokken. Het kasteel werd gereconstrueerd, zelfs mooier gemaakt dan het was geweest en ook de tuinen zijn gereconstrueerd. Bomen uit de landschappelijke beplanting zijn daarbij weggehaald. Er zijn publiekstrekkingen in de tuinen aangelegd, zoals het Waterschild, een ondergronds expositiepaviljoen over de geschiedenis van het Muiderslot en de relatie met het water, tevens ontvangstruimte. Langs de randen van het bastion is een tribune aangelegd als openluchttheater. De parkeerplaats is uit de tuin gehaald en verder van het slot gelegd. Met de verhuur van ruimten is het een exploitabel geheel geworden.

De ruïne van Brederode is op een schilderij van Schelfhout (1844) als een prachtige romantische ruïne afgebeeld. De liberale staatsman Thorbecke ziet geen taak voor de staat op het gebied van kunst en monumenten maar besluit Brederode toch aan te kopen in 1850. De zorg voor monumenten wordt vanaf 1874 onder invloed van Victor de Stuers (rijksadviseur Monumenten) voortgezet. De ruïne werd zoals toen gebruikelijk met enige fantasie gereconstrueerd. In de periode 2010-2014 is de ruïne geconsolideerd en deels gerestaureerd. Daarmee is het een ruïne die niet (verder) mag vervallen. Ook dit monument staat op de afstootlijst. Bouwplannen in de directe omgeving van de ruïne kunnen een bedreiging zijn voor de cultuurhistorische waarden.

Andere forten en vestingen zijn al eerder verkocht. Fort Pampus werd in 1990 voor f 50.000,-- verkocht aan Stichting Fort Pampus, werd in 1996 UNESCO werelderfgoed. De stichting raakte in 2012 financiële problemen maar heeft nu weer educatieve en economische activiteiten.

De vesting Naarden was na WOI geen militair steunpunt meer. In 1921 werd het al tot monument verklaard en in 1926 formeel als vesting opgeheven. Er was nog wel militair gebruik tot 1986. In 1964 startte de restauratie 'oude stijl', pas in 1997 volgde een beheervisie. Het beheer bleek erg kostbaar. Dat leidde in 2005 tot de intentieovereenkomst Beheer Vestingwerken Naarden, een samenwerking van Rijksgebouwendienst, gemeente Naarden, RACM en Dienst Domeinen. In 2009 gevolgd door een plan voor de herhuisvesting van het Vestingmuseum. Sinds 2011 is er een zoektocht naar rendement en beperking van beheerkosten. Het goed zichtbare deel van de vesting krijgt een hogere maaifrequentie dan het minder zichtbare deel. Beheren met schapen (begrazing), het verkopen van hakhout als 'Vesting haardhout' kunnen manieren zijn om kosten te beperken. Combinaties van diverse manieren van beheren en samenwerkingen met derden (verpachten, stadslandbouw en horeca bijvoorbeeld) bieden ook kansen. In 2014 volgt afstoot aan Nationale Monumentenorganisatie (NMO).

Conclusies: De aandacht op rijksniveau voor militair erfgoed is al 3 eeuwen oud. Maar pas bij economische bloei volgt er ook actief beleid van bijvoorbeeld restauratie en beheer. Aanvankelijk overheersen ideologische motieven en werkwijzen. In de tweede helft 20e eeuw volgt een meer 'neutrale' wetenschappelijke aanpak. Nu, in de 21e eeuw zien we een neo-liberale aanpak; dit erfgoed is een taak voor de markt, met oog voor de commerciële betekenis.